

УДК 343

Едуард Іщенко,здобувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Національної академії прокуратури України

МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ У СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена аналізу норм Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що стосуються «розумних строків» у кримінальному судочинстві, висвітленню їх значення для вітчизняного кримінального процесуального законодавства та питанням контролю за їх дотриманням.

Ключові слова: кримінальне судочинство, розумний строк, процесуальний строк, Європейський суд з прав людини.

Українська державність сьогодні зазнає глибоких еволюційних змін, пов'язаних з процесами демократизації в країні і загальним процесом глобалізації сучасного світу. При цьому особливо гостро стоїть проблема збереження глибоких моральних і раціональних начал, що обумовлюють саме існування держави. Втрата ціннісних орієнтирів таїть у собі загрозу засилля свавілля і хаосу, несумісних з функціонуванням державної влади. Сучасний етап у розвитку української державності нерозривно пов'язаний з вдосконаленням всіх сфер суспільних відносин і спрямований на зміцнення авторитету державної влади та підвищення ефективності функціонування всіх соціальних систем. Важливе місце в цьому процесі посідає вдосконалення правової системи, оскільки якість правового регулювання суспільних відносин здатна зняти соціальну напруженість у соціумі, гармонізувати відносини особистості і держави. Тому на сучасному етапі особливого значення набуває реформування судової системи України і, зокрема, кримінального судочинства. Адже саме в кримінально-правовій сфері держава найбільше має можливість обмежити свободу особистості на законних підставах. У цьому зв'язку важко переоцінити процесуальні і соціальні наслідки реалізації права особи на проведення кримінального судочинства у розумні строки. Так, недотримання цього права особистості підриває довіру до державної

влади, применшує авторитет судової влади, правосуддя. Судова тяганина — одна з найсерйозніших перешкод на шляху підвищення ефективності кримінального судочинства, реалізації прав громадян на доступ до правосуддя.

Питання щодо розумності строків у кримінальному процесі тією чи іншою мірою висвітлено у працях Р. Якупова, О. Михайленка, К. Калиновського, І. Маслова, А. Гуляєва, С. Фоміна та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників. Однак зазначені автори здебільшого не зосереджували свою увагу на глибокому розкритті поняття «розумний строк» та забезпеченні механізму його дотримання у кримінальному судочинстві відповідно до європейських стандартів.

Враховуючи викладене, метою цієї статті став аналіз співвідношення норм вітчизняного кримінального процесуального законодавства та європейських стандартів стосовно дотримання «розумних строків» у кримінальному судочинстві.

Стабільність суспільних відносин вимагає розв'язання суспільних конфліктів у ході кримінального судочинства на досить високому якісному рівні. Але регулювання кримінального судочинства в сучасних умовах тільки процесуальними засобами, як показує практика, виявляється недостатнім з точки зору гарантій якості правосуддя. Сьогодні в праві має місце активне використання оціночних категорій, які доповнюють формаль-

но певні норми права і дозволяють правозастосовувачу враховувати особливості кожної конкретної ситуації. Одним з найважливіших оціночних понять, що знайшли закріплення в КПК України, є поняття «розумний строк».

На необхідність дотримання розумного строку у кримінальному судочинстві постійно звертає увагу Європейський суд з прав людини. Як показують звернення громадян України та інших країн з цього питання до Європейського суду, процесуальні строки не завжди виступають гарантією дотримання законних інтересів учасників кримінального судочинства. З одного боку, процесуальні строки — це внутрішньонаціональний засіб, що дозволяє досягати цілей і завдань кримінального судочинства. Але, з іншого боку, процесуальні строки не завжди можуть забезпечити ефективне кримінальне судочинство в силу причин об'єктивного і суб'єктивного характеру. Підтвердженням цього є звернення до Європейського суду з прав людини з питань недотримання ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини. Пункт 1 цієї статті встановлює таке правило: «Кожна при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при пред'явленні йому будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону» [1]. Іншими словами, якість правосуддя може вимірюватися відповідністю як внутрішньонаціональним вимогам, так і міжнародним стандартам. При цьому кількість звернень до Європейського суду з прав людини з питань порушення норм Конвенції слугує одним із показників ефективності національних засобів захисту прав людини, адже згідно з п. 1 ст. 35 цього документа «Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальноновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні» [2].

31.10.1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» і, таким чином, Україна взяла на себе зобов'язання привести своє національне законодавство у відповідність до загальноновизнаних

норм та європейських стандартів, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основних свобод (далі — Конвенція) [3]. З цього моменту впровадження (імплементация) міжнародних правових норм стало одним із важливих завдань законодавчої діяльності Верховної Ради України. Це стосується, в першу чергу, кримінального судочинства, де найчастіше обмежуються права та свободи громадян і де, у зв'язку з цим, конче необхідні гарантії їх захисту. У цьому контексті особливого значення набувають положення щодо строків здійснення судочинства, які містяться у міжнародних документах.

Обраний Україною курс на інтеграцію у європейське співтовариство вимагає виконання нашою країною своїх міжнародних зобов'язань, у тому числі і Конвенції — основоположного документа, який встановлює високі стандарти в галузі дотримання та захисту прав людини.

Міжнародні (європейські) стандарти містяться у міжнародних договорах, пактах, деклараціях та інших джерелах міжнародного права. Загальноновизнані міжнародні стандарти в галузі здійснення судочинства і забезпечення прав людини, окрім Конвенції, містяться в таких міжнародних правових актах як Європейська конвенція про взаємну правову допомогу по кримінальних справах (1959 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини (1995 р.), Декларація про права і обов'язки окремих осіб, груп та органів суспільства заохочувати і захищати загальноновизнані права людини і основні свободи (1998 р.) тощо.

Варто зазначити, що в основних міжнародно-правових документах, які стосуються порядку провадження кримінального судочинства, питанню регламентації та дотримання процесуальних строків приділено значну увагу. У цих документах розглядаються строки затримання, тримання під вартою, надання захисника, судового розгляду тощо.

При цьому міжнародно-правові документи з прав людини акцентують особливу увагу міжнародного співтовариства на такій обставині як «розумність

строку»*. У деяких документах таке поняття вказується прямо (Конвенція про захист прав людини та основних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Американська конвенція про права людини, Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини тощо), в інших — цей термін мається на увазі й замінюється на такі словосполучення як «без невинуватої затримки», «швидкий розгляд», «негайне інформування», «найкоротший період», «невідкладне прийняття рішення», «протягом мінімально необхідного строку», «негайний доступ», «якнайшвидше» тощо.

Нерозривний взаємозв'язок внутрішньо-національних та міжнародних стандартів в українському кримінальному судочинстві можна назвати характерною рисою нашого часу, відзначеного процесами глобалізації та демократизації суспільного життя. Для сучасної України як члена Ради Європи та учасниці Європейської конвенції велике значення має приведення процесуального законодавства у відповідність до положень п. 1 ст. 6 і п. 1 ст. 35 Європейської конвенції, а також з їх тлумаченням Європейським судом з прав людини. Цей фактор можна розглядати як один із серйозних імпульсів вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України. Адже дотримання права на судовий розгляд у розумний строк переслідує мету захисту всіх сторін від надмірного затягування судової процедури. Зазначена гарантія повинна підкреслити важливість того, щоб правосуддя здійснювалося без затримок, що можуть підірвати його ефективність і довіру до нього.

Сьогодні українське кримінальне судочинство має здійснюватися відповідно до зобов'язань за ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, взятими на себе Україною. Незважаючи на те, що у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві та юридичній практиці принципи Європейської конвенції вже знаходять своє відображення, тим не менше ще залишаються проблеми, пов'язані з їх фактичною реалізацією і закріпленням в механізмі правозастосов-

чої діяльності. Однією з таких проблем є дотримання розумного строку саме у кримінальному судочинстві.

Вперше спробу визначення поняття «розумного строку» у кримінальному процесі здійснив Конституційний Суд України (далі — КСУ). У своєму рішенні від 30.01.2003 р. у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого КСУ таким чином висловився щодо розумності строків досудового слідства: «Поняття «розумний строк досудового слідства» є оціночним, тобто таким, що визначається у кожному конкретному випадку з огляду на сукупність усіх обставин вчинення і розслідування злочину (злочинів). Визначення розумного строку досудового слідства залежить від багатьох факторів, включаючи обсяг і складність справи, кількість слідчих дій, число потерпілих та свідків, необхідність проведення експертиз та отримання висновків тощо.

Але за будь-яких обставин строк досудового слідства не повинен перевищувати меж необхідності. Досудове слідство повинно бути закінчено у кожній справі без порушення права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб захисту, що передбачено статтями 6, 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод» [4].

На законодавчому рівні вперше нормативне закріплення поняття розумного строку кримінального судочинства відбулося після набуття чинності новим КПК України у листопаді 2012 р. Більше того, принцип завершення кримінального судочинства у розумні строки було введено до системи принципів кримінального провадження (КПК України, глава 2) [5]. Однак нормативне закріплення вказаного принципу — це лише перший, необхідний крок на шляху вдосконалення кримінально-процесуальних відносин та забезпечення якості правосуддя. Для того щоб принцип розумного строку кримінального судочинства став дієвим інструментом забезпечення законних інтересів учасників процесу, доведеться докласти серйозних зусиль як теоретикам кримінально-процесуальної науки, так і практикакам.

* Відповідно до тлумачного словника української мови «розумний» — це проникнутий розумом; змістовний; який містить здоровий глузд, слушні думки; практично корисний, доцільний; те, що відзначається змістовністю, доцільністю.

Принципи кримінального судочинства є найважливішим різновидом процесуальних гарантій, оскільки вони покликані забезпечити виконання завдань, що стоять перед ним (судочинством). Поняття «процесуальні гарантії» ширше від поняття «процесуальні принципи». Останні — складова частина процесуальних гарантій. Причому принципи являють собою систему найбільш важливих і загальних положень, що гарантують правильне й успішне здійснення кримінального провадження.

Насамперед, принципи кримінального судочинства — це визначальні, фундаментальні положення, які стосуються закономірностей і найбільш істотних властивостей кримінального процесу, що обумовлює їх значення як засобу захисту прав і свобод людини і громадянина, а також врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть кримінальний процес.

Включення принципу розумного строку кримінального провадження в систему принципів кримінального судочинства сприяє необхідності контролю кримінального процесу з точки зору критично-оціночного підходу. Роль оціночних понять у кримінальному судочинстві ще недостатньо досліджена. Це пояснюється галузевою специфікою, орієнтованою на ясність, чіткість, формальну визначеність правової норми в кримінальному процесі.

Звертаючись до питання прояву розумності в праві взагалі і розумного строку зокрема, хотілося б відзначити, що розумність — це оціночне поняття, яке відображає усереднену вимогу, характеристики чогось або когось. Іншими словами, коли йдеться про розумність, у тому числі розумний строк, це означає, що оцінювані дії порівнюються з деякими еталонними діями середньої людини. Поняття «розумність» законодавець, як правило, використовує в тих випадках, коли неможливо встановити абсолютно визначені строки, передбачити конкретні перешкоди для дотримання процесуального строку. Однак поняття розумного строку у кримінальному судочинстві розкривається через вказівку на ті обставини, які слід враховувати при оцінці відхилення від процесуального строку в кримінальному провадженні.

У сучасному кримінально-процесуальному законодавстві поняття «розумний

строк» розкривається у п. 1 ст. 28 КПК України, де зазначено, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. При цьому розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені КПК строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень [6].

У п. 3 ст. 28 КПК України законодавець наводить критерії для визначення розумності строків кримінального провадження, які, на нашу думку, доцільно розділити на суб'єктивні і об'єктивні.

До *суб'єктивних* критеріїв оцінки розумності строку можна віднести такі з них: поведінка учасників кримінального провадження; спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень. При цьому необхідно враховувати можливість затягування строків, тяганини з боку професійних і непрофесійних учасників кримінального процесу, оскільки причини їх дій чи бездіяльності можуть бути різними.

Практика Європейського суду з прав людини дає можливість виокремити, що слід враховувати при оцінці дій органів, які ведуть кримінальне провадження. Це своєчасність призначення справи до розгляду; проведення судового розгляду у призначений строк; повторювана заміна суддів; тривалі строки виготовлення мотивованого судового рішення чи протоколу судового засідання та направлення його сторонам чи ознайомлення з ними; повнота здійснення суддею контролю за виконанням працівниками апарату суду своїх службових обов'язків, у тому числі з повідомлення осіб, що беруть участь у справі, про час і місце судового засідання; повнота і своєчасність вжиття суддею заходів щодо учасників процесу та інших осіб, спрямованих на недопущення їх процесуальної несумлінності і процесуальної тяганини у справі; контроль судді за строками проведення експертизи, накладенням штрафів; відстрочення, що виникають з вини судової канцелярії чи інших адміністративних органів, тощо.

До *об'єктивних* критеріїв оцінки розумності строку кримінального судочинства слід віднести правову і фактичну склад-

ність кримінального провадження, загальну тривалість кримінального судочинства тощо. Складність кримінального провадження може бути зумовлена як фактичними обставинами справи, так і різними правовими аспектами, пов'язаними зі справою опосередковано. Складність провадження визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачених та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, характеру фактичних даних, що підлягають встановленню, кількості учасників процесу (потерпілих, свідків), обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування (у тому числі експертних досліджень), вступу в процес нових осіб, забезпечення допомоги перекладача, об'єднання матеріалів досудового розслідування, міжнародного характеру процесу тощо.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що, незважаючи на загальну позитивну спрямованість принципу розумного строку кримінального провадження, на даний час не доводиться говорити про створення ефективного механізму контролю

за дотриманням розумності строків у кримінальному судочинстві.

На наш погляд, для того щоб посправжньому запрацював механізм дотримання розумного строку у кримінальному судочинстві, законодавцю необхідно встановити певні рекомендовані межі розумного строку, розкрити істотні ознаки «правової та фактичної складності кримінального провадження». Крім того, необхідна ясність у питанні характеристики поведінки учасників кримінального процесу із зазначенням, в якому випадку вона є затягуванням кримінального судочинства, а в якому — ні.

І, насамкінець, хотілося б зауважити, що важливою складовою принципу розумного строку кримінального провадження є поняття швидкості процесу (діяльність всіх органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду), оскільки швидке здійснення кримінального судочинства дозволяє максимально наблизити момент призначення покарання до моменту вчинення злочину, що підвищує виховний і попереджувальний вплив покарання.

ПРИМІТКИ

1. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. — К. : ІКЦ «Леста», 2005. — 116 с.
2. Там само.
3. Закон України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи», 1995 р.
4. Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України, в редакції 2012 р.
6. Там само.
7. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.
8. Конвенція СНД про права й основні свободи людини.

Ищенко Эдуард. Механизмы контроля за соблюдением принципа разумности сроков в современном уголовном процессе.

Статья посвящена анализу норм Европейской конвенции о защите прав и основных свобод, имеющих отношение к «разумным срокам» в уголовном судопроизводстве, освещению их значения для отечественного уголовного процессуального законодательства и вопросам контроля за их соблюдением.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, разумный срок, процессуальный срок, Европейский суд по правам человека.

Ishchenko Eduard. Importance of the principle reasonable time in modern criminal process and mechanisms for its enforcement.

This article analyzes the provisions of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, related to a «reasonable time» in criminal proceedings, coverage values for domestic criminal procedural law and on their enforcement.

Key words: criminal justice, a reasonable time period of procedure, the European Court of Human Rights.